

Atabayeva Nargis Batirovna,
Toshkent davlat pedagogika universiteti
“Psixologiya” kafedrası dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

SHAXSDA ALTRUIZM NAMOYON BO'LISHNING PSIXOLOGIK DETERMINATLARI

Annotatsiya. Maqolada shaxsda altruizm xususiyatining rivojlanish omillari haqida ilmiy mulohaza va takliflar bayon etilgan. Shuningdek, maqolada altruizمنىڭ turlari keltirilgan.

Tayanch soʻ: altruizm, evolyutsiya, empatiya, jamiyat.

Аннотация. В статье представлены научные замечания и предложения о факторах развития альтруизма у человека. Кроме этого, в статье перечислены виды альтруизма.

Ключевые слова: альтруизм, эволюция, эмпатия, общество.

Abstract. The article presents scientific comments and proposals on the factors of development of altruism in human. In addition, the article lists the types of altruism.

Keywords: altruism, evolution, empathy, society.

Kirish. Barcha mamlakatlar qatori yoshlarning axloqiy rivojlanishi, ularni insonparvarlik g'oyalari asosida milliy ruhda tarbiyalash masalasiga davlatimizda ham katta e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan mamlakatimizni rivojlantirish va uning mustaqilligini mustahkamlashning strategik vazifalarida ma'nan yetuk, barkamol avlodni, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash hamda ijtimoiy vazifalarni hal etishda jamiyatga yordam ko'rsata oladigan ko'ngilli yoshlarni tarbiyalash muhim vazifalardan biri sifatida belgilab berilgan. Mazkur vazifalarni amalga oshirishda “biz asrlar mobaynida shakllangan milliy an'analarimizga, ajdodlarimizning boy merosiga tayanamiz”¹ va bu esa o'sib kelayotgan yosh avlodni

sharqona tarbiya asosiga qurilgan umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashdek katta mas'uliyatni jamiyat oldiga yuklamoqda.

Sharqona tarbiya bolaning milliy o'zligini anglashi ajdodlar qoldirgan moddiy-ma'naviy merosdan, o'z xalqining jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga qo'shgan hissasi, o'zga millatlar oldidagi qadr-qimmat, obro'-e'tiboridan faxrlanish hissi asosida namoyon bo'ladi. Qolaversa, millatning yutuqlari, obro'-e'tibori bilan faxrlanish, uning muammolariga befarq bo'lmaslik, o'z eli va millatining jonkuyari bo'lish, o'z xalqining moddiy-ma'naviy merosini asrab-avaylash, xalq odatlari, an'analari, qadriyatlarini hurmat qilish, ularni boyitish va takomillashtirish, mehr-muhabbatini o'z amaliy faoliyatida namoyon etish – psixologiyada har bir shaxsning altruistik xulq-atvori motivlarini izohlab beruvchi turli konseptual yondashuvlar mavjud. Altruizm tushunchasiga

¹ Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – Б. 48.

olimlar turlicha izohlar berishgan. Jumladan, Dj.Seglouning² ta'kidlashicha, altruizm – bu subyektning ixtiyoriy ravishda o'zgalarga yordam berishga qaratilgan erkin harakatidir. V.V.Solovyov esa altruizm deganda, “boshqa insonlarga nisbatan axloqiy birdamlik”ni tushunishni taklif etadi. N.V.Grishinaning ta'kidlashicha, “altruizm – bu shaxsning o'z manfaatlariga asoslangan boshqa mustaqil motivlardan farqli ravishda uning asosida o'zgalarga beg'araz g'amxo'rlik qilish va sevis, guruh uchun o'zini fido qilish, mas'uliyatni his etish ehtiyoji”³.

Altruizm motivlarini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar barcha fan sohalari doirasida uch metodologik yo'nalishda olib borilgan. Bular:

a) komil inson xususiyatlari yo'nalishidagi tadqiqotlar (Sharq allomalari, faylasuflarning g'oyalariga asoslanadi);

b) axloqiy xulq mezoni sifatida o'rganuvchi yo'nalish (Dj.Rayt qarashlariga asoslaniladi);

v) shaxs taraqqiyotining eng oliy namunasi sifatida tadqiq etuvchi yo'nalish (L.Kolberg va T.Laykon tadqiqotlariga asoslanadi)⁴.

Zero, mazkur yo'nalishlarning barchasida altruizm shaxs akmeologik rivojlanishining yuqori cho'qqisi sifatida ko'rib chiqilgan.

Shaxsda altruizm motivlarining shakllanishiga qaratilgan tadqiqotlarning barchasida altruizm shaxs xulq-atvorini to'liqligicha aks ettirishga, u anglangan qadriyatlar tizimiga aylanishi va shaxsning hayoti mazmuniga singib ketishi mumkinligi asoslab berilgan. Altruizm kishilarning kundalik muloqot va faoliyatida ijtimoiy-psixologik voqelik sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Psixologik tadqiqotlari asosida altruizmga motivatsiyasini tadqiq etgan Mark Snayder, Allen Omoto va Djil Klerilar uning 4 ta umumiy qo'zg'atuvchi omilini aniqlaganlar:

Axloqiy omillar, ya'ni umuminsoniy, milliy qadriyatlarga va ijtimoiy me'yorlarga muvofiq harakatlanish istagi bilan bog'liq. Shaxsdagi altruizmning ontogenezda paydo bo'lishi va ifodalanishi masalasini L.Kolbergning axloqiy rivojlanish nazariyasi orqali tahlil etish mumkin. Bolada “yaxshi” va “yomon” orasidagi farqni

² Майерс Д. Социальная психология. – Санкт-Петербург: Питер, 2002. – 639 с.

³ Майерс Д. Социальная психология. – Санкт-Петербург: Питер, 2002. – 639 с.

⁴ Соловьёв В.В. Оправдание добра // В.В.Соловьёв Соч в 2 тт Т.1. – Москва: Мысль, 1988. – С. 152-169

anglash bilan bog'liq ravishda axloqiy tushunchalar shakllana boshlaydi. Bolalar psixologiyasidan ma'lumki, tarbiyada jazolash va rag'batlantirish bolaning axloqiy mushohadalariga o'z ta'sirini o'tkazadi. O'zgalarga yordam beradigan bola o'zgalarning his-kechinmalarini tushuna oladigan, o'zini boshqalar o'rniga qo'yib ko'ra oladigan bo'ladi. Masalan, o'zining sevimli o'yinchog'ini do'stiga o'ynashi uchun berib turgan bola do'stining aynan shu o'yinchoqni o'ynagisi kelayotgani bilan bog'liq kechinmalarni his qila oladi.

Bolaning arzimagan ijtimoiy faolligi va mehribonchiligini rag'batlantirish ularning altruizmga moyilligini oshiradi. Ayniqsa, altruizmning ichki motivatsiyasi bo'lib xizmat qiladigan dispozitsion rag'batlantirishning o'rni alohida. Masalan, ota yoki ona bolani rag'batlantirish maqsadida “menga nonushta tayyorlashga yordam berganing uchun rahmat”, “senga ishonish mumkinligini bilaman, chunki sen o'z vaqtida yordamga kelasan” kabi jumalardan foydalansa, bolada ham altruizmga moyillik shakllanadi va shu bilan bir qatorda, uning “Men siymosi” va o'z-o'ziga beradigan bahosining ortishiga sabab bo'ladi. Aynan mana shunday dispozitsion rag'batlantirish orqali bolada “jamiyatga keraklik, jamiyat uchun foydalilik hissi” shakllanib, “Men siymosining” ijtimoiy ma'qullangan jihatlari rivojlanib boradi va bolaning o'ziga bo'lgan ishonchi ortadi. Bola tarbiyasida dispozitsion rag'batlantirish orqali intensional tajriba shakllanib, endi altruistik xulq uning qadriyatlari, dunyoqarashiga singib ketadi. O'zbek xalqi tarbiyada doim shu narsaga e'tibor qaratgan. Mana shundan sharqona tarbiyaning namunasini Sardoba suv ombori toshqini bilan bog'liq talafot yuz berganda har bir o'zbek yigit, qizlarining sardobaliklarga yordamga oshiqqanligida ko'rishimiz mumkin. Bunda qanchadan qancha xonadonlar uy-joysiz qolgan sardobaliklarni o'z xonadonlariga qabul qilib oldilar, kiyim-kechak, oziq-ovqat va eng asosiysi, o'z mehr-muhabbatlari bilan dalda bo'ldilar. Misol uchun, birgina Gulistonda istiqomat qiluvchi oila vakillari 13 nafar sardobalikni o'z xonadaniga olib, o'zbekona mehr-muhabbatning, altruizmning namunasini ko'rsatib berdi.

Kognitiv omillar – kishilarga yordam berish orqali ularning dunyoqarashi, bilimlarini o'rganish hamda shaxsiy malaka va tajribani

orttirish bilan bog'liq omillar. Altruistik xulq-atvorning shakllanishida kognitiv omillarning o'rnini tushuntirishda Rauellom Xezmanni "Kognitiv ssenariy modeli" dan foydalanishimiz mumkin. Rauellom Xezmanni "Kognitiv ssenariy modeli" ga muvofiq, bola qachonki altruistik xulq-atvor haqida tushunchaga ega bo'lsagina, o'zгалarga yordam beradi. J. Piagetning fikricha, bolalarning o'zгалarga beg'araz yordam bermasligining sababi ular qanday qilib yordam berishni bilmasliklaridadir. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning xulq-atvori xarakter xususiyatlarining shakllanishida taqlidchanlik muhim ahamiyatga ega. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar bilan tabiiy eksperiment o'tkazilganda bolalar o'z tengdoshlariga taqlid qilganlar. Masalan, boshqa tengdoshlarining bemorlarga qanday g'amxo'rlik qilayotganini yoki onasiga stol ustini yig'ishtirishga yordam berayotganini ko'rgan bolalarda altruistik xulq-atvorni amalga oshirishga moyillik yuqori bo'ladi. Ushbu kognitiv ssenariyda ota-ona va do'stlar asosiy model vazifasini bajaradilar. Masalan, o'zгалar haqida qayg'urishni biladigan, ijtimoiy mas'uliyati yuqori bo'lgan onaning farzandida empatiya hissi yuqori darajada shakllanadi. Agar ona boshqalarga yordam berishga tashna bo'lsa, uning zurriyotida hamkorlik qilishga, o'zгалarga yordam berishga intilish hissi yuqori bo'ladi. Bizga ma'lumki, yuqori darajadagi empatiya hissi altruistik xulqning ichki motivatsiyasi bo'lib xizmat qiladi.

A. Banduraning "ijtimoiy o'rganish" nazariyasiga muvofiq esa bolani kundalik ish vazifalariga o'rgatish orqali uning shaxsiy malaka va tajribasini orttirish mumkin degan fikr ilgari suriladi. Ota-onalar o'z farzandlarini kundalik uy yumushlariga yordam berishga o'rgatish orqali ularda ijtimoiy ma'qullangan xulq-atvorni shakllantirishi mumkin. Oilaviy hayotda o'z yaqinlariga yordam berish ko'nikmasi shu tarzda shakllantiriladi va bunday oilada voyaga yetgan bolalarda altruizmga undovchi motivatsiya barqaror bo'ladi.

Xalqimizda altruizmning kognitiv asoslari shakllanishiga ta'sir etuvchi turli urf-odatlar, an'analar mavjud. Bunga yorqin misol sifatida milliy bayramlarimizdan biri Navro'z, hayit ayyomlarini olsak, bayram arafalarida tashkil etiladigan umumxalq hasharlari, yaqin qarindoshlar, keksa nuroniylar yoki bemorlarning holidan xabar olish kabi holatlar bolada atrofdagilarga yordam berish usullari haqidagi tushunchalarni shakllantiradi. Ota-

onasi oilaning nuroniy vakillarini qadrlayotganini, ularga g'amxo'rlik qilib, mehr berayotganini ko'rgan bola "Qush uyasida ko'rganini qiladi" tamoyiliga asoslanib o'zida altruistik xulq modelini rivojlantirib boradi.

Ijtimoiy omillar jamiyat a'zosiga aylanish va guruhiiy qo'llab-quvvatlashni his etish istagi bilan bog'liq omillardir. Shaxs va jamiyat hayotida ijtimoiy ta'sirlarning roli beqiyosdir. Aynan ijtimoiy ta'sirlar, ya'ni ijtimoiy norma, sanksiya, ijtimoiy mas'uliyat hissi va ijtimoiy rollarning o'zaro ta'siri natijasida kishilar altruistik xatti-harakatlarni sodir etadilar.

Shaxs guruhiiy qo'llab-quvvatlanishga erishish uchun ijtimoiy mas'uliyat va ijtimoiy kompetentlikka asoslangan altruizmga asoslangan xulq-atvorni sodir etadi. M. Snayder va boshqalarning tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, insonlar hech qanday manfaatlarsiz ham ijtimoiy mas'uliyat hissi ta'sirida o'z shaxsini sir tutgan holda yordam beradilar. Bu orqali inson o'z qadr-qimmatini, o'z "Men"iga beradigan bahosini ortishiga erishadi. Boshqachasiga aytganda, o'zida "Meni" haqidagi tasavvurlarini pozitiv tomonga o'zgarishiga sabab bo'ladi.

O'sib kelayotgan yosh avlodda ijtimoiy mas'uliyat hissini tarkib toptirish muhim ahamiyatga ega. Bolada ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirish uchun quyidagi jihatlarga e'tibor qaratish lozim:

- bolaning guruhdagi pozitiv faolligini qo'llab-quvvatlash;
- bolaning ijtimoiy faolligini oshirish uchun uni jamoat ishlariga jalb qilish;
- shaxslararo muloqotga kirishish madaniyatini, ya'ni kommunikativ kompetentlikni, ijtimoiy persepsiyani shakllantirish;
- o'z-o'ziga beradigan bahoni oshirish;
- bolada "ijtimoiy keraklik hissini" tarbiyalash.

Shaxsdagi ijtimoiy mas'uliyatni oshirishda ijtimoiy kompetentlikning o'ni beqiyosdir. Bolada ijtimoiy kompetentlik hissi, ya'ni kimgadir qiyin vaziyatlarda qanday yordam berish ko'nikmasi mavjud bo'lsagina u altruizmni namoyon qiladi. Masalan, agar 5 sinf o'quvchisiga "jahon adabiyoti durdonalari" ruknida ma'lumot to'plash topshirig'i berilsa, bu holatda aynan shu mavzu bo'yicha ma'lumotga ega bo'lgan o'quvchigina qiynalayotgan sinfdoshiga yordam berishi mumkin. Shaxs kimgadir yordam berishidan oldin yordam berish usullaridan xabardor bo'lishi aynan ijtimoiy kompetentlikni belgilab beradi.

Voyaga yetayotgan bolada ijtimoiy mas'uliyat va kompetentlikni shakllanishida ota-ona, murabbiy, pedagog va uni o'rab turgan ijtimoiy muhit birdek ma'suldir.

Psixologik omillar shaxsiy “Men”ni psixologik himoyalash (aybdorlik hissidan qutilish), o'z-o'ziga bahoning ortishi, o'zini o'zi nazorat qilish, o'ziga ishonchning vujudga kelishi, shaxsiy qadr-qimmatni anglab yetish bilan bog'liq omillar majmuasidir. Jumladan, Z.Freydning konsepsiyasida altruizmni namoyon bo'lishi subyektning aybdorlik hissini susaytirishga bo'lgan nevroitik ehtiyoji yoki siqib chiqarilgan dastlabki egoizmni kompensatsiyalash sifatida ko'rib chiqilgan. Ushbu fikrni X.Xekxaufen ham ta'kidlab o'tgan, ya'ni aybdorlik hissi insonlarni altruizmgga moyilligini oshiradi.

Insoniyat tarixidan ma'lumki, aybdorlik hissi kishilarning eng og'riqli hislaridan biridir, og'riqlik darajasi kuchliligidan, hatto undan qutilish uchun turli psixologik himoya mexanizmlari ham ishlab chiqilgan. Altruizm – bu aybdorlik hissidan qochishning eng ishonchli usulidir, deb qaralgan. Bu borada Devid Mak-Millen va Djeyms Ostinlar ham tadqiqotlar olib borganlar. Tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, shaxs o'z aybini anglaganidan so'ng iloji boricha atrofdagilarga, yaqinlariga beg'araz yordam berishga intilar ekan, go'yoki o'zgalarga yordam berish orqali o'z aybini yuvishi mumkindek o'zini his qilar ekan. K.Izard fikricha⁵, aybdorlik

hissi ijtimoiy mas'uliyatni tarbiyalashning asosiy omili bo'lib, shaxs aybdorlik hissini kamaytirish uchun altruistik xulqni sodir etadi. Psixologik manbalarning tahlili asosida shuni aytish mumkinki, altruistik xulq shaxsning axloqiy ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lgan intellektual tipdagi psixologik himoya mexanizmidir.

Bolaning altruistik xulq-atvorini qo'llab-quvvatlash shaxsning o'z-o'ziga bahosini orttirishiga va shaxsiy qadr-qimmat hissini o'zgalarning e'tirofi orqali mustahkamlashga erishiladi. Har birimizda “ichki manometr” mavjud bo'lib, o'zimizni qanday baholashimiz, o'zimizni qanday his qilayotganimizni, o'zimizdan qoniqayotgan yoki qoniqmayotganimizni aniqlab beradi. O'z shaxsimizdan qoniqqanligimizning bahosini ahamiyati katta. Chunki, o'ziga adekvat baho beradigan shaxs biror qarorga kelsa, albatta o'ziga katta mas'uliyatni oladi. Natijada shaxsda ijtimoiy mas'uliyat, empatiya bilan birga altruistik xulq motivlari ham shakllanadi.

Umuman olganda, altruizmni namoyon qiluvchi yoki uning yuzaga chiqishiga to'sqinlik qiluvchi qator tashqi, ya'ni vaziyat, ijtimoiy muhit bilan bog'liq omillar mavjud-ki, ularning har biri insonlarni altruistik xatti-harakatni sodir etishida ma'lum ma'noda o'z o'rniga ega. Biroq, shaxsiy sifatlar deb atalmish altruizmnining ichki omillarini (shaxs xususiyatlari, irodaviy sifatlarni) shakllanganligi altruistik xulq-atvorning barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

⁵ Майерс Д. Социальная психология. – Санкт-Петербург: Питер, 2002. – 639 с.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 14-sentabrdagi “Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida”gi Qonuni O'RQ-406 / <http://lex.uz>
2. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – B. 48.
3. Битянова М.Р. Социальная психология. – 2-е издание дополненное и переработанное. – Москва: Питер, 2008. – С. 162-167
4. Botirov B.M. “O'zbek milliy karakteri shakllanishiga qadriyatlar ta'sirining psixologik xususiyatlari” dis. avtoreferati. – Toshkent: TDPU, 2011. – B 6-8.
5. Ильин Е.П. Психология помощи: Альтруизм, эгоизм, эмпатия. – Санкт-Петербург: Питер, 2013. – С. 254-261.
6. Кравченко С. Предвосхищение. Том 2. Словарь с комментариями. – Москва: ЛитРес, 2018. – 465 с.
7. Креч Д, Кратчфилд Р, Ливсон И. Нравственность, агрессия справедливость // Элементы психологии. – Москва, 1992.
8. Майерс Д. Социальная психология. – Санкт-Петербург: Питер, 2002. – 639 с.
9. Соловьёв В.В. Оправдание добра // В.В.Соловьёв Соч в 2 тт. Т.1. – Москва: Мысль, 1988. – С. 152-169